

АНОТАЦІЯ

Грузова Т.С. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 історія та археологія. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2021.

Дисертаційна робота присвячена вивченню одного з аспектів глобальної національної трагедії ХХ ст. – Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр., а саме – становища церкви, духовенства та віруючих в умовах реалізації радянською владою голодоморної стратегії.

Керуючись антирелігійною та голодоморною стратегіями, радянська влада застосувала широкий спектр тиску на духовенство. Релігійні спільноти та свідомість зазнали безпрецедентної руйнації.

Проблема виживання, громадянської позиції та християнської місії церкви у часи Голодомору до цього часу лише частково знаходила своє відображення, переважно у невеликому ряді статей. Увагу дослідників привертало питання репресивної політики більшовицької влади, її політичної та правової систем та їх антирелігійних форм у державі, яка організувала штучний голод і спрямовувала його проти народу. Акценти на позиції та становище церков у цій трагедії науковцями не ставились.

Новітні тенденції історичних досліджень спонукали дослідників звернути увагу на проблему у інших ракурсах, зокрема, історії повсякдення, мікроісторичному вимірі, дослідженні психологічних настроїв, суспільних поглядів, рефлексій людей під час Голодомору.

Зовсім поза дослідницькою увагою перебували проблеми, пов'язані з опором духовенства і віруючих антирелігійним, антигуманним діям влади у роки Голодомору-геноциду, аналізом деструктивних проявів у церковному середовищі, спричинених політикою влади. Це дає підстави стверджувати, що, не дивлячись на різносторонність проблеми, її політичну і світоглядну значущість, вона не

знайшла свого належного відображення у комплексній узагальнюючій праці. Це зумовлює необхідність продовження наукових досліджень у цьому напрямку.

Оснoву джерельної бази дисертаційного дослідження склали численні опубліковані матеріали, архівні документи, усноісторичні свідчення. Великий пласт важливої інформації з антицерковної роботи більшовиків під час Голодомору становить преса. Вкрай важливими для реконструкції становища церкви, релігійного життя віруючих є джерела особового походження, серед яких – свідчення очевидців, спогади (зокрема, Д. Бурка), епістолярії (митрополита В. Липківського, протоієрея Д. Галевича), щоденники (власники яких мали різний соціальний статус), усні свідчення.

Використаний комплекс джерел, поділений на логічні групи, став запорукою аргументованості аналізу змін у становищі церкви, характері деструктивних змін релігійного життя віруючих впродовж 1932–1933 рр., відтворенні морально-психологічного стану духовенства у роки штучного голоду та опору віруючих тиску влади. Цей комплекс джерел свідчить про системність і тотальність наступу влади на церкву.

Використання широкого спектру методів у роботі дозволило різносторонньо і цілісно проаналізувати голодоморну стратегію більшовицької влади по відношенню до церкви та релігійних діячів. Основоположними визначено принципи об'єктивності, системності, історизму, функціональності, термінологічності.

Робота поглибила характеристику найбільш поширених радянською владою способів припинення функціонування церков впродовж досліджуваних років. Адміністративне закриття церков, яке домінувало над правовим, супроводжувалося фальсифікаціями, вигаданими приводами. Серед них найпоширенішими були – закриття храмів через «борги» або «аварійний стан» чи «загрозу поширення епідемічних захворювань», перетворення церков на зерносховища, відсутність священика або перереєстрації церковного активу («п'ятидесятки») тощо.

Вивчення форм економічного тиску на духовенство та релігійні громади під час Голодомору 1932–1933 рр., серед яких – примус до участі в акціях по заготівлі сільськогосподарської продукції, підвищені ставки грошових податків, спонукання до обов'язкової купівлі облігацій державного займу тощо, – дають підстави стверджувати, що цей вид тиску використали як один з базових елементів руйнації церкви та ліквідації духовенства як «класу». Непомірні податки 1932–1933 рр., обсяг яких перевищував показники попередніх років у кілька разів, призвели до крайнього виснаження, фізичного та психологічного терору духовенства та їх родин. На основі широкої джерельної бази обґрунтовано, що від голоду потерпало духовенство всіх ступенів ієрархії по всій території УСРР. Матеріальне становище священнослужителів різних конфесій протягом 1932–1933 рр. значно погіршилося.

Встановлено, що дії влади по відношенню до священників були політично вмотивованими та мали яскраво виражений дискримінаційний характер.

У дисертації розглянуто основні форми агітаційної роботи влади проти церкви впродовж 1932–1933 рр. Доведено, що вістря атеїстичних нападок були спрямовані як на духовенство різних конфесій, так і на віруючих – «поплічників класового ворога».

На підставі характеристики атеїстичної преси приходимо до висновку, що антицерковна пропаганда не отримала бажаної для влади активної реакції з боку суспільства. Образ священника, попри зусилля пропаганди, не став синонімом «ворога-контрреволюціонера».

Визначаємо також епізодичність та обмеженість пропагандистських акцій серед населення УСРР, незацікавленість місцевих осередків влади у такого роду діяльності, що потребувала значних інтелектуальних та організаційних зусиль.

Проаналізовано види та форми репресій, які застосовувалися по відношенню до духовенства, зокрема – необґрунтовані відмови у реєстрації громад та духовенства, моральні і фізичні знущання – словесні образи та лайка на служителів та віруючих, щоденні виклики у сільраду, побиття, арешти, проведення допитів вночі тощо.

Сам штучний голод 1932–1933 рр. став одним з методів боротьби з духовенством.

У дисертаційному дослідженні охарактеризовано основні аргументи звинувачень під час арештів та заслань – «націоналізм», «контрреволюція», «шпигунство», які мали виразне політичне спрямування. Зокрема, представникам Української Православної Церкви, яку називали «могутнім оплотом націоналізму та чудовим агітаційним знаряддям» інкримінували «націоналізм», а «шпигунство», яке обмежувалося підтриманням зв'язків з родичами інших країн – представникам національних меншин.

Дисертанткою проведено системний аналіз становища та деструктивних змін у церкві та традиційній релігійності в Україні під впливом Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Встановлено, що обрана більшовиками стратегія під час штучного голоду початку 1930-х р. призвела до низки морально вбивчих змін, які традиційно засуджувалися церквою та населенням – шахрайства, пограбувань, вбивств на ґрунті голоду, канібалізму.

У роки Голодомору набула катастрофічних проявів деструкція церковних структур, дилема екзистенційного вибору духовенства та віруючих.

Здійснено історичну реконструкцію та проаналізовано духовно-релігійне повсякдення під час Голодомору. У цей складний час, церкви які продовжували свою діяльність, ставали для суспільства дієвим осередком спасіння не лише духовного, але й фізичного.

На основі усноісторичних джерел визначено, що традиційна релігійна обрядовість упродовж 1932–1933 рр. зазнала непоправних змін та уточнено яких саме. У цей час формується ряд нововведень, таких як таємні хрещення та вінчання, «ритуал страшного року» – спрощене ставлення до смерті, поховання без відспівування, закопування у ямах спільно до десятків тіл, без надгробків та будь-яких позначок про поховання тощо.

Зроблено висновок, що релігійні обряди, навіть будучи деформованими, продовжували відігравати значну роль у житті українського суспільства.

Обґрунтовано, що релігійні спільноти та духовенство УСРР боролися за власні права та відстоювали інтереси церкви. Морально та фізично знесилене населення не зупинилося перед свавіллям влади, використовуючи різні способи опору – від листів та звернень на адресу партійно-радянського керівництва до бунтів через соціально-економічний тиск та інші гоніння проти церкви.

Новими фактами підтверджено тезу, що, не дивлячись на прагнення влади викоринити релігію будь-якими засобами з повсякденного життя людей, віра в Бога зберігалась, церковне життя продовжувалося.

Дослідження значно розширило фактографічний ряд проявів наступу радянської влади на церкву, фальсифікацій кримінальних справ у обвинуваченні духовенства.

Таким чином, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. був активно використаний комуністами та їх адептами у нищенні традиційної релігійності української нації, яка, за задумом влади, повинна була назавжди забути ім'я Бога.

Влада активно знищувала церкву як соціальний інститут, переслідуючи її лідерів, підриваючи її духовні основи. На зміну релігійним уявленням вмонтовували комуністичну ідеологію.

Проте саме слідування християнським традиціям додало суспільству сили для виживання в нестерпних умовах глобального політичного експерименту і гуманітарної катастрофи, ініційованих верхівкою Радянського Союзу.

Розробка заявленої теми розширює перспективи подальших досліджень історії України доби сталінської модернізації та системних конфліктів українського суспільства з радянською політичною системою.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що здобуті результати можна використовувати при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць, навчальних курсів з історії України, соціальної антропології у системі вищої освіти, при підготовці вузівських курсів, спецкурсів і практичних занять з новітньої історії України та релігієзнавства.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, комуністична партія, радянська влада, релігія, церква, духовенство, віруючі, репресії, антирелігійна пропаганда, опір.